

NARODZINY POLSKIEJ KULTURY MUZEALNEJ (1752-1830)

Praca doktorska z dziedziny Nauki o kulturze i religii

Promotor: prof. dr hab. Dariusz Czaja

Streszczenie

Niniejsza praca doktorska dzieli się na dwie części, które wraz ze wstępem i zakończeniem obejmują siedem rozdziałów. Głównym tematem są narodziny polskiej kultury muzealnej, do których doszło na przełomie XVIII i XIX wieku. Podejmowane poszczególne zagadnienia obejmują relację nowoczesności do kultury polskiej, figurę i biografie pierwszych przewodników, kwestię publicznego dostępu do muzeów oraz postkolonialne spojrzenie na początki polskiej kultury muzealnej. W ramach pracy przeprowadziłem kilka studiów przypadków: zrelacjonowałem dzieje muzeów szkolnych udostępnianych szerszej publiczności (w Wilnie oraz Poznaniu) i zbadałem obecność chłopskiej grupy społecznej w projekcie muzealnym Izabeli Czartoryskiej, a cała druga część pracy poświęcona jest muzeum Baublis Dionizasa Poški.

We wstępie pracy definiuję i problematyzuję pojęcie polskiej kultury muzealnej, którą rozumiem jako wykształcenie się takiego sposobu korzystania z muzeów publicznych przez obywateli dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które świadczyłyby o silnym zadomowieniu tej instytucji w polskiej kulturze wszystkich warstw społecznych. Rozważam relację między otwieraniem pierwszych muzeów publicznych oraz powstaniem kultury nowoczesnej, które dokonywało się w podobnym czasie, lecz jednocześnie interesuje mnie lokalizowanie nowoczesności na gruncie polskim. Następnie analizuję afektywne pobudki stojące za wzmożeniem działalności polskich kolekcjonerów i muzealników, jakie dokonało się po rozbiorach Rzeczypospolitej, i długofalowe skutki porozbiorowej rozpacz.

Pierwsza część pracy doktorskiej poświęcona jest poszczególnym zagadnieniom i postaciom początków polskiej kultury muzealnej. Rozpoczyna się ona od zanalizowania kwestii otwierania dla szerokiej publiczności muzeów szkolnych – skupiam się na działalności Tomasza Żebrowskiego w Wilnie (w latach 1751-1758) oraz Józefa Rogalińskiego w Poznaniu (1762-1783). Ci dwaj jezuici niezależnie od siebie po odbyciu zagranicznych studiów utworzyli muzea w szkołach, których byli profesorami: Muzeum Matematyczne w Wilnie oraz Muzeum Matematyczno-Fizyczne w Poznaniu. Regularnie organizowali oni wizyty, oprowadzania i eksperymenty naukowe przeprowadzane na terenie tych gabinetów oraz w aulach szkolnych, dbając o inkluzywność publiczności (m.in. z włączeniem obecności kobiet). Realizowali w ten sposób ideały *scientia curiosa*, lecz skupieni na działalności publicznej nie dokonywali wielu naukowych odkryć, przez co w dużej mierze zostali zapomniani w historiografii polskiej nauki.

Ideologia oświeceniowego, inkluzywnego muzeum szkolnego została zapomniana, co omawiam na przykładzie dziejów Muzeum Publicznego i Szkolnego w Płocku (1820-1830).

Trzeci rozdział ma charakter ogólny i omawiam w nim zagadnienie dostępu odbiorców do pierwszych polskich muzeów publicznych. Rozszerzenie ich publicznego statusu wiązało się z namysłem nad skutkami kulturowymi, jakie może ono wywołać, oraz sposobami kontrolowania zachowań publiczności. Charakterystyczną cechą ówczesnej kultury muzealnej było ujmowanie „publicznej dostępności” jako kategorii wykluczającej z jej grona duże grupy społeczne, m.in. chłopów, dzieci, częściowo kobiety itp. Analizuję dwa przełomowe projekty muzealne: po pierwsze gabinet Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach (1771-1800), który był najprawdopodobniej pierwszym w pełni dostępnym dla każdego muzeum publicznym w Polsce, co można stwierdzić bazując na zachowanej księdze gości. Po drugie był to gabinet Pawła Brzostowskiego, urządzony w jego dworze i otwierany dla chłopów zamieszkujących stworzoną przez Rzecząpospolitą Pawłowską (1769-1795). Te dwie inicjatywy muzealne stały w rażącej sprzeczności z praktykami i przepisami obowiązującymi w innych gabinetach, muzeach i kolekcjach otwieranych dla szerszej publiczności, do których dostęp był o wiele mocniej reglamentowany.

W czwartym rozdziale omawiam postaci pierwszych polskich przewodników muzealnych, wskazując na etos nauczyciela oraz wychowawcy, jaki im towarzyszył. Nie ma wiele informacji na temat osób opiekujących się gabinetem historii naturalnej w Siemiatyczach, Renacie Gralath oraz Henryku Greybnerze. O wiele więcej pozostało źródeł dotyczących Franciszka Gniewkowskiego, pracującego w Świątyni Sybilli i Domu Gotyckim w Puławach. Jako kontekst analizuję praktyki przewodnickie podejmowane przez kuratorów i właścicieli Arkadii (Helena Radziwiłłowa) oraz Wilanowa (Stanisław Kostka Potocki), a kończę poprzez wskazanie węzłowości problematyki przewodnickiej, jakiej rozbiór dokonał Jurij Tynianow w noweli *Woskowa persona*, poświęconej Kunstkamerze w Sankt Petersburgu.

Ostatni rozdział tej części pracy dotyczy kwestii obecności chłopów w projekcie muzealnym Izabeli Czartoryskiej. Puławska księżna znana była z zainteresowania losem chłopów w jej włościach, których traktowała jak część rodziny, odwiedzając ich regularnie, pomagając im finansowo, zakładając dla nich szkoły, szpitale, angażując w obchody świąt i uroczystości organizowanych na dworze itd. Pisała również dla nich książki, z których można wyprowadzić konkretny program wychowawczy dla chłopów. Jednocześnie Czartoryscy nie zdecydowali się na uwolnienie chłopów z poddaństwa ani obowiązku pańszczyzny, jak również w rzeczywistości nie uwzględniano ich jako zakładanej publiczności w Świątyni Sybilli i Domu Gotyckim. Ideał wolności, jaki kultywowała Czartoryska w swoich pismach oraz narracji muzealnej, nie obejmował wyzwolenia chłopów. Mieli być oni dostarczycielami funduszy finansowych do prowadzenia jej muzeów oraz wykonawcami prostych robót budowlanych.

Druga część doktoratu poświęcona jest muzeum Baublis, prowadzonemu przez żmudzkiego szlachcica Dionizasa Poškę (1812-1830). Było to pierwsze publiczne muzeum na terenie Żmudzi, mające w dodatku charakter lokalnego muzeum narodowego. Poška, wykształcony w szkole jezuitów w Krożach, dwujęzyczny (polsko-litewski) pisarz i działacz kulturalny, utrzymywał kontakty naukowe z najważniejszymi historykami Litwy i działaczami swojego czasu (Lelewel, Łobojko, Czacki, biskup Giedroyc). W ogrodzie swojego domu w Bordziach

ustawił altanę wykonaną z wydrążonego pnia ogromnego dębu, w której złożył gromadzone przez siebie książki, dzieła sztuki i pamiątki historyczne, w tym również obiekty z własnych wykopalisk archeologicznych. Miały one być elementem dyskusji o kulturze Litwinów, która byłaby odrębna od narodowości polskiej i rosyjskiej. Spotkało się to z atakami ze strony tych działaczy, literatów i publicystów z terenu Litwy, którzy dążyli do utrzymania kolonialnego podporządkowania kultury litewskiej przez polską – problematyzuję tę kwestię w rozdziałach poświęconych satyrze na Baublisa autorstwa Michała Balińskiego oraz wzmianki o żmudzkim muzeum, jaką umieścił w *Panu Tadeuszu* Mickiewicz. Podkreślam również, że to dzieje tego prowincjonalnego muzeum łączą się z oddolnym doświadczeniem historii, co bardzo mocno zostało uwidocznione w trakcie przemarszu wojsk napoleońskich przez Żmudź w 1812 roku.

W zakończeniu doktoratu podsumowuję dotychczasowe rozważania, skupiając się na wyczerpywaniu się dotychczasowej formuły funkcjonowania polskich muzeów publicznych, do jakiego doszło w okolicach 1830 roku. Zastanawiam się także nad pytaniem, jak te demokratyczne, równościowe i edukacyjne ideały, stawiane przed sobą przez pierwszych polskich muzealników, wpłynęły na dalsze dzieje polskiej kultury muzealnej oraz jak moglibyśmy czerpać z nich obecnie.

Słowa kluczowe: muzeum, nowoczesność, oświecenie, postkolonializm, publiczność, przewodnik muzealny, I Rzeczpospolita, Puławy, Baublis

THE BIRTH OF THE POLISH MUSEUM CULTURE (1752-1830)

Doctoral thesis in the field of Science of culture and religion

Supervisor: prof. dr hab. Dariusz Czaja

Summary

My doctoral thesis is divided into two parts, which, together with the introduction and conclusion, include seven chapters. The main theme is the birth of Polish museum culture at the turn of the 19th century. Individual issues addressed include the relationship of modernity to Polish culture, the figure of the guide and biographies of the first people working, the issue of public access to museums, and the post-colonial perspective of the beginnings of Polish museum culture. As part of the work, I conducted several case studies: the history of school museums open to the wider public (in Vilnius and in Poznań), the presence of a peasants in Izabela Czartoryska's museum project; the entire second part of my thesis is devoted to Dionizas Poška's Baublis museum.

In the introduction to my thesis, I define and problematize the concept of Polish museum culture, which I understand as using public museums by citizens of the former Polish-Lithuanian Commonwealth in such a way that would prove strong establishment of this institution in the culture of all social strata. I consider the relationship between the opening of the first public museums and the emergence of modern culture, which took place at a similar time, but at the same time I am interested in locating modernity in Polish culture. Next, I analyse the affective motives behind the increased activity of Polish collectors and museologists after the partitions of Poland, as well as long-term effects of people's post-partition despair.

The first part of my doctoral thesis is devoted to particular issues and figures of the beginnings of Polish museum culture. It begins with an analysis of opening school museums to the general public - I focus on the activities of Tomasz Żebrowski in Vilnius (1751-1758) and Józef Rogaliński in Poznań (1762-1783). These two Jesuits, independently of each other, after completing their studies abroad, established museums in schools where they were professors: the Mathematical Museum in Vilnius and the Mathematical and Physical Museum in Poznań. They regularly organized guided tours and scientific experiments carried out in the exhibitions and in school halls, taking care of the inclusiveness of the audience (including the presence of women). In this way, they implemented the ideals of *scientia curiosa*, but, focused on public activity, they did not make many scientific discoveries, which is why they were largely forgotten in the historiography of Polish science. The idea of a democratic, inclusive school museum has

been forgotten, which I discuss on the example of the history of the Public and School Museum in Płock (1820-1830).

The third chapter is of a general nature and discusses the issue of access of the general audience to the first Polish public museums. The extension of their public status involved reflection on the cultural effects it might have and ways to control the public's behaviour. The characteristic feature of the Polish museum culture of the time was the recognition of "public accessibility" as a category excluding large social groups from it, e.g. peasants, children, partly women, etc. I am analysing two ground-breaking museum projects: firstly, Anna Jabłonowska's cabinet of natural history in Siemiatycze (1771-1800), which was probably the first public museum in Poland fully accessible to every person, which can be ascertained based on the preserved guest book. Secondly, it was Paweł Brzostowski's cabinet, arranged in his manor and opened to peasants living in the Pawłowska Republic he created (1769-1795). These two museum initiatives were in stark contrast to the practices and regulations in force in other offices, museums and collections opened to the wider public, access to which was much more strictly regulated.

In the fourth chapter, I discuss the figures of the first Polish museum guides, pointing to the ethos of the teacher and tutor that accompanied them. There is not much information about the people taking care of the natural history office in Siemiatycze, Renata Gralath and Henryk Greybner. One can find more sources concerning Franciszek Gniewkowski, who worked in the Temple of the Sibyl and the Gothic House in Puławy. As a context, I analyze the guiding practices undertaken by the curators and owners of Arkadia (Helena Radziwiłłowa), Kraków (JanPaweł Woronicz) and Wilanów (Stanisław Kostka Potocki), and I conclude by pointing to the knotty nature of the guiding issues, which Yuri Tynianov dissected in the novel "Wax person", devoted to Kunstkamera in Saint Petersburg.

The last chapter of this part of the work concerns the presence of peasants in Izabela Czartoryska's museum project. The Duchess of Puławy was known for her interest in the fate of the peasants in her estates, whom she treated as part of her family, visiting them regularly, helping financially, establishing schools and hospitals for them, involving them in the celebration of holidays and ceremonies organized at the court, etc. She also wrote books for them, from which a specific educational program for peasants can be derived. At the same time, the Czartoryski family did not decide to free the peasants of serfdom, and in fact they were not included as the assumed audience in the Temple of the Sibyl and the Gothic House. The ideal of freedom that Czartoryska cultivated in her writings and museum narrative did not include the liberation of the peasants. They were supposed to provide financial funds to run the museums and perform simple construction works.

The second part of the doctorate is devoted to the Baublis museum, run by the Samogitian nobleman Dionizas Poška (1812-1830). It was the first public museum in Samogitia that also had the character of a local national museum. Poška, educated at the post-Jesuit school in Kražiai, a bilingual (Polish-Lithuanian) writer and cultural activist, maintained scientific contacts with the most important Lithuanian historians and activists of his time (Lelewel, Łobojko, Czacki, bishop Giedroyc). In the garden of his house in Bardžiai, he set up a gazebo made of a hollow trunk of a huge oak, in which he stored books, works of art and historical

memorabilia, including objects from his own archaeological excavations. They were to be an element of the discussion about Lithuanian culture, separate from Polish and Russian nationality. This met with attacks from those activists, writers and publicists from Lithuania who sought to maintain the colonial subordination of Lithuanian culture to Polish culture – I problematise this issue in the chapters devoted to the satire on Baublis by Michał Baliński and the mention of the Samogitian museum that Adam Mickiewicz has placed in *Pan Tadeusz*. I also emphasize that the history of this provincial museum is connected with the people's experience of history, which was very clearly visible during the march of Napoleon's army through Samogitia in 1812.

At the end of my doctoral thesis, I summarize the previous considerations, focusing on the exhaustion of the existing formula for the functioning of Polish public museums, which occurred around 1830. I also wonder how these democratic, equal and educational ideals set before us by the first Polish museologists influenced the further history of Polish museum culture and how we could draw from them today.

Keywords: museum, modernity, enlightenment, postcolonialism, audience, museum guide, First Republic of Poland, Puławy, Baublis